

K vyprávění. Pozdrav naratologickému kolokviu¹

Tomáš Kubíček

Podívám-li se na literárněvědné studie z poslední doby, zdá se mi, že slovo naratologie už v českém prostředí zdomácnělo. A spolu s ním zdomácněla i terminologie, kterou disciplína naratologie užívá pro analýzu toho, co nazývá vyprávěním. Už to tedy není jen Stanzel a jeho vyprávěcí situace, ale i Genettova fokalizace, Doleželova extenze a intenze, Schmidova transformace, Boothova či Yacobiové nespolehlivost, Ryanové ponořené vyprávění, Chatmanova chrono-logika, a takhle by bylo možné pokračovat dál a hlouběji do osvojeného instrumentáře moderní naratologie.

Ono osvojení a zdomácnění však přichází v okamžiku, kdy se světová naratologie pokouší opět jednou obhlédnout samu sebe, kdy se variuje v bezpočtu mezioborových průniků, znovu zvažuje platnost svých nástrojů a zažívá vnitřní štěpení, které mnohdy připomíná boje mezi konzervativním křídlem (v dobové terminologii zvaným klasickou naratologií) a liberálním směrem (snad postklasickou naratologií – „it is not narratology any more“, tvrdil mi nedávno rozhořčeně a pobaveně současně jeden kolega). Neberu teď v potaz ony proroky klinické a podobné smrti, kteří s nejasným mumláním sem tam rozčeří vody teoretických časopisů, aby pohotově vyhlásili smrt tu toho, tu zase onoho, ovšem bez řádně stanovené

diagnózy a příčiny úmrtí. Pak jim ovšem nezbyvá, než se divit úporné živoucnosti těla, které odevzdali na prosekturu. Vnějme je jako součást folkloru teorie a ponechme jim jejich čapky bláznů, ba co víc, pěstujme si je pro obveselení obce.

Zmíněné zdomácnění ve fázi revoluční proměny oboru však s sebou nese i jisté revoluční úchylky. Snad nejzřetelnější je ta, při níž se naratologie zpředmětňuje. Do centra pozornosti badatelů se staví nikoliv vyprávění – tedy narativ, ale naratologie sama – tedy disciplína. Snad je tu hnacím motorem snaha obhájit platnost oboru jeho dějinami. Třeba: Copak může zaniknout něco, co má tak dlouhou historii? A protože předpokládaná odpověď zní ne, jsou psány dlouhé studie, které nás uvádějí do dějin oboru, a to především jako sledu význačných jmen, popřípadě národnostně dělených škol. Historie tu má opět jednou za úkol dosvědčit význam daného pro současnost. V jiných podobách jsou navrhovány systémy pro pojmenování různých podob naratologického výzkumu, pro distribuci jejich pravomocí, pro pochopení jejich vztahů k dalším disciplínám. Ne, neříkám, že je to špatně. Některé z nich jsou důležité a pomáhají leccos pochopit. Jen chci říci, že v tomto případě by bylo nesmyslné se domnívat, že máme co do činění s naratologií.

Předmětem naratologie je totiž vyprávění. Nikoliv teorie a už vůbec ne historie (tedy nejde-li o to, jak se píše historie jako narativ, jako vyprávění o historii). Tot' vše. Ale právě toto *vše* má schopnost stále znovu udržovat naratologii ve stěhu, nenechat ji obrůst mechem. Stavět ji jako teorii, která je v neustálém pohybu. Tak jako vyprávění samo. Tak jako jeho významová výstavba. Pohyblivý v pohyblivém, řekl by kapitán Nemo.

I přes výše řečené se nyní obrátím nikoliv k vyprávění, ale k naratologii samé. Snad to bude mít určitou logiku a snad tato logika omluví mé rozhodnutí. To, co se tedy nyní rozhoduji udělat, není naratologie, jen několik postřehů o ní.

Když byla na konci šedesátých a počátkem sedmdesátých let naratologie propovnována jako samostatná teoretická disciplína, chopila se jednoho z nejdůležitějších zadání tehdejší teorie – totiž otázky: Jak je vlastně uděláno vyprávění? Z čeho se skládá a jak se elementy vyprávění podílejí na jeho stavbě. Přitom pole její působnosti bylo od samého počátku stanoveno k nepřehlednosti široce. „Innombrables sont les récits du monde,“ tak pravil Barthes. Tvzení nejenom vzletné, ale současně ukazující na prapříčinu a podstatu vyprávění. Je to klíč ke světu. Ať už jej nazýváme fikčním či faktuálním. Za Barthesovým vstupním výrokem (Barthes jím v roce 1966 otevřel legendární 8. číslo časopisu *Communication*, jímž se vlastně naratologie – zatím ještě beze jména – ustanovila) je současně patrné, že je to vyprávění jako princip konstrukce (re-konstrukce) světa – či lépe: sdělovaného světa. Už tady, v tomto okamžiku, byla nastavena mezioborovost disciplíny. Nikoliv však proto, že by si to tehdejší teoretické klima vyžadovalo (jak to můžeme vidět v současnosti, kdy se interdisciplinarita, průniky, multioborovost či areálová studia stávají pro teorie až politickým zadáním), ale proto, že to vyžadoval předmět studia, vyprávění, jichž je na světě nespočetné množství.

Naratologie tedy ustanovila sebe samu jako textovou kritiku – rozumíme-li textu jako určité znakové síti produkující význam a kritice jako pečlivé a empiricky ověřitelné analýze vztahů mezi jednotlivými elementy, jejichž prostřednictvím je tento význam realizován či techničtěji – produkován. Přitom už v okamžicích, kdy naratologie zahajuje svoji teoretickou pouť, si klade důležitá omezení. Některá

z nich budou muset být později revidována, jiná je však třeba vnímat jako nutný předpoklad oboru.

K těm nutným patří bezesporu odmítnutí jakékoliv ideologie, která by textovou kritiku předcházela nebo která by byla jejím důsledkem. Toto odmítnutí vyrůstá později do koncepce otevřeného díla, tedy ke zdůraznění principu permanentního významového dění. I když tady by bylo možné se ptát, co bylo dříve, zda uznání významové dynamiky a z tohoto postřehu metodologické ošetření analýzy vyprávění, či naopak. Jisté však je, že naratologie se v této fázi rozhodla zcela soustředit na sémantickou analýzu, a tedy odložit otázky pragmatiky či rétoriky. Poukázat tu je možné jak na Todorovovu *Poetiku prózy*, tak i na ústřední naratologickou práci, od níž se naratologické zkoumání rozbíhá a k níž se neustále v diskusích vrací – totiž na Genettovu *Rozpravu a Novou rozpravu o vyprávění*. A tady už se ocitáme v oblasti, která se později dočká naléhavého požadavku revize. Zvláště silně je tato tendence patrná v té části literární teorie, která metodu naratologické analýzy textu používá jako základ pro studium narativu jako aktu vyprávění; aktu, jehož součástí je i původce a adresát, jakkoliv jsou tyto činitelé definováni jako textové kategorie. Do hry tu totiž vstupuje otázka účinku a naratologie znovu zkoumá starší návrhy teorie rétoriky, aby využila jejich postupy pro definování pravidel utváření narativem realizovaného světa. Onen klíčový pojem se nyní nazývá intencionalita.

Jenomže intencionalitě přestávají stačit striktně vymezené hranice textu. A to je onen moment, kdy naratologie opouští svoji klasickou fázi a vydává se hledat podmínky utváření sémantické intencionality. Opouštěna přitom není koncepce textové reprezentace, která je v klasické fázi založena na chápání textové determinace významu, ale přezkušován je pojem kontext a v souvislosti s ním pojmy jako mimésis, kulturní encyklopedie, publikum. Výsledkem je na jedné straně rozšíření záběru naratologie a tendence k mezioborovým studiím. Naratologie koketuje s kognitivní vědou, rétorikou, dokonce s kulturologií či s psychologií a s dalším širokým spektrem disciplín, které jí mají pomoci pochopit intencionalní založení vyprávění. Je to však současně přibližování (ačkoliv opatrné, přesto nebezpečné) do prostoru, v němž dominuje interpretace. Jednodušeji ře-

čeno: z pozice neangažovaného pozorovatele (a dovolte mi pro tuto chvíli spolehnout se na tento teoretický konstrukt) přechází do podoby zúčastněného interpreta. Porušuje tak jednu ze zásad, na níž byla ustanovena klasická naratologie. Interpretace totiž znamená ideologizaci a rovněž individualizaci významu.

A to je ona druhá strana mince. Naratologie tu ztrácí něco podstatného ze sebe sama. Sledujeme-li její novější fázi, pak nejzřetelnější je snaha o redefinování jejího pojmového aparátu. Vždyť kolika různých definic se dočkalo samo vyprávění. Přitom vždy směřující k ještě většímu zjednodušení (nikoliv ovšem výrazovému), a tím ke zvýšení možnosti pojmut do dané definice i ty útvary, které zatím zůstávaly vně. Jde to přitom tak daleko, že někteří naratologové bijí na poplach, zvláště ti klasičtí, a začínají v daném případě mluvit o dvou definicích vyprávění: o vyprávění v širším a o vyprávění ve vlastním slova smyslu. Tedy vlastně o dvou typech vyprávění. Motivace tohoto redefinování je přitom nasnadě. Jde o to nabídnout těm druhým oborům jako protihodnotu svůj vlastní instrumentář. Přiblížit si je tímto způsobem, možná zavázat, avšak určitě zdůvodnit tak své rozhodnutí. Platnost analýz budovaných na těchto mezioborových průnicích tak má vyrůstat z nich samotných. Je to společná řeč (totožný pojmový koš), který k tomu všemu opravňuje. Ale dovolte mi další otázku: K čemu je taková definice vyprávění, když se z jejího pohledu téměř vše stává vyprávěním? A jde zde přitom o **vyprávění**, tedy o nejvlastnější předmět, na němž se naratologie konstituovala. A snad nebudu daleko od pravdy, když řeknu, že Barthesovo tvrzení o nespočtu vyprávění, které nás obklopuje, nemá nic společného s takto doširoka otevřeným rámcem.

Proč k tomuto pohybu dochází? Něco je zřetelné už z výše zmíněného. Něco vyplývá z výroku Wolfganga Isera z jeho přednášky *Teorie literatury. Aktuální perspektiva*. Iser zde mluví o přeložitelnosti, která se stává nutnou podmínkou pro platnost teorie. Něco plyne z historického vývoje, který nastal krátce poté, co se naratologie vyhlásila jako samostatná teorie, aby se vzápětí stala terčem pro poststrukturalisty, pro dekonstrukci, postmodernu, *gender studies* a jiné typy ideologického čtení, které se dožadují odpovědi na otázku „*co vyprávění znamená?*“ a vlastní otázka na-

ratologie „*jak vyprávění znamená?*“ se jim zdá být nedostatečná. Akcentování pozornosti na *co* narativní výpovědi však nebezpečně rozkolísává systematickosti naratologických návrhů. Někteří naratologové, jako například Genette, se proto rozhodli do novějších diskusí kolem svých starších systematických návrhů raději nevstupovat. Rozhodnutí diskutabilní, avšak vzhledem k okolnostem respektování hodné. Ostatně ne nadarmo mluví Seymour Chatman v podobné souvislosti o Balkánu intelektuální diskuse. Snaha vyjít na jedné straně vstříc disciplínám, které chce naratologie použít pro hlubší pochopení utváření narativity, tedy toho, že se z určitého fenoménu stává narativní událost, existent, katalyzátor atp., a toho, jak k tomuto procesu dochází, vede na druhé straně k nebezpečí ideologizace či teologizace čtení plynoucího z ustanovení disciplíny, která je zvána na mezioborové kolokvium. Ne bez důvodu zastavuje Umberto Eco svoji *Teorii sémiotiky* na hranici, kde se začíná hrát o subjektivní rozumění, o individualizující interpretaci, kde se dostáváme mimo sémiotické systémy. Subjekty semiózy, nebo vyprávění, chceme-li, musí být totiž pro sémiotiku vždy zcela odkázány na svoji znakovou existenci: „Bud' mohou být z hlediska sémiotických struktur definovány, nebo – z tohoto hlediska – vůbec neexistují.“ (*Teorie sémiotiky*, Brno, JAMU 2004, s. 350) Ecova snaha koncentrovat významové dění zcela do hranic textové semiózy ústí do finálního tvrzení jeho knihy: „To, co je v pozadí, vpředu i vzadu, mimo nebo příliš uvnitř metodologického ‚subjektu‘ nastíněného v této knize, by mohlo být nesporně důležité. Bohužel se mi tyto záležitosti – v tomto stádiu – jeví tak, že se vyskytují za sémiotickým prahem.“ (Tamtéž, s. 351) Za Ecovy slovy se odkrývá nebezpečí plynoucí z kontextualizace znakového významu mimo oblast textu. Ale současně se za nimi rozeznává vábivý hlas Sirény. Hlas, který láká sémiotické námořníky k plavbě mezi Skylou transcendentálního ega (jak tuto netělesnou, nehistorickou a bez jedinečného vědomí existující sémantickou sílu nazývá Eco) a Charybdou přisvojení si významu, jeho ideologizací, jeho individualizujícího zosobnění – nebo ještě jednodušeji – rozpoznání intencionálního rámce, na nějž se významová výstavba odvolává, a který překračuje hranici jedinečného textu.

Mělo by to, co bylo až doposud řečeno, omlouvat naratologii z rezignace na otázky pragmatiky či rétoriky aktu vyprávění? Či ještě jinak: Mělo by ji to vzdalovat studiu estetické povahy aktu literární komunikace? Vyzarovat ji z těchto otázek? Určitě ne, ale pro přesnější odpověď bude třeba se rozhlédnout ještě jednou po jejích dějinách. A to už nikoliv jen jako po dějinách naratologie, ale po dějinách strukturalismu, jehož je, podle mého soudu, naratologie – alespoň ona klasická – pevnou součástí.

Domnívám se, že tou nejdůležitější otázkou se v této souvislosti stává otázka po vztahu mezi textem a uměleckým dílem. Jaké a kde jsou hranice mezi básnickým dílem a tím, co básnickým dílem není? Ptá se Roman Jakobson poté, co vykonal podstatnou práci na poli poetiky. Kde lze na rovině diskurzu najít znaky, které nám pomohou rozhodnout o povaze, ba co více, o ontologickém založení vyprávěného světa? Jakobson dospívá ke svému pojetí poetické funkce (oné čtvrté a jediné nebühlerovské funkční charakteristiky jazykového znaku) na základě podnětu Jana Mukařovského, který estetickou funkci – onu průhlednou funkci jazyka – označí za dominantu uměleckého projevu. Znak se soustřeďuje sám na sebe. I pro Mukařovského je to však jen začátek putování k pochopení estetického utváření díla. Putování, jímž zkomplikuje soudržnost svých dosavadních myšlenek, neboť jej bude stále znovu nutit k tomu, aby definoval estetickou funkci – kterou zakládá jako sociální fakt – ve vztahu k jejímu původci, adresátovi, předmětu a kontextu. Výsledkem je stále obkružování pojmů jako je subjekt (zcela do textu orientovaná veličina, nebo spíše sémantická síla), básník, individuum, kontext a konečně, jeden z nejdůležitějších pojmů pražského strukturalismu (tedy alespoň jedné jeho částí) – sémantické gesto. Onen sémanticko-pragmatický korelát, který nedá spát nastupujícím generacím badatelů a stane se jedním z nejzvažovanějších a nejdiskutovanějších pojmů pražské makrosémantiky. Jakobson i Mukařovský nám tedy ukazují, že cesta od poetiky textu k estetice díla je nutným procesem pro badatele, kteří se zabývají uměleckým literárním projevem. A naratologie je především koncentrována na otázky stylu, na problematiku figur, jak tento hiát mezi jazykem díla a jazykem běžné komunikace nazývá Genette. Na problematiku

figur, které vyprávění používá, aby se konstituovalo jako prostředek komunikace. Ostatně i Genette (jeden z otců zakladatelů a současně ten, jenž naratologii poskytl nejsouvislejší metodologii a instrumentář) potvrzuje Jakobsonovo a Mukařovského rozhodnutí. Ion se posléze vydává probádat estetiku literárního díla a píše dva rozsáhlé svazky *Uměleckého díla (L'Œuvre de l'art)*: 1. *Immanence et transcendence* (1994) a 2. *La relation esthétique* (1997). Logika této cesty se potvrzuje i v jiné variaci, a to v podobě teorie fikčních světů. I její iniciátor, přesvědčený sémiotik Doležel, vidí nutné pokračování studia fikčního světa v promýšlení vztahu mezi fikčním a faktuálním. Tedy v mapování oné hranice, na kterou narazil Jakobson. Té, která je modelována otázkou: Co zakládá specifiku uměleckého díla jako fikčního světa? A jaké nástroje tu máme k dispozici, abychom jeden odlišili od druhého? I pro tuto výzvu jsou tu připraveny instrumenty, jimiž operuje naratologie. Naratologie (jako jedna z podob strukturalismu) sice neumí, ba nesmí rozlišovat mezi špatnými a dobrými texty (to je doména recenzentů), ale je s to poskytnout základ navazujícím estetickým studiím. Úplně stejně, jako je tomu ve vztahu k pragmatice, pro níž je sémantika nutným předpokladem.

Právě v této cestě, pro níž se naratologie stává živoucím základem, se mi vyjevuje její stálá platnost a zodpovědnost. Když mi Aleš Haman, v jinak až nečekaně pozitivní recenzi na moji knihu *Vyprávěč* (za níž mu tímto nešikovným způsobem děkuji) vytýkal, že rezignuji na otázky estetiky, byla jeho výtka současně oprávněná i nikoliv. Literární texty, které jsem používal, byly pro mě především dokladem vyprávění, jejich povaha jako estetického objektu zůstala proto do značné míry (ale snad ne úplně) stranou. Nevěděl jsem totiž přesně, zda bych v takovém případě vystačil se sadou nástrojů, s nimiž jsem se rozhodl pracovat (ale podívám-li se na Mukařovského studie o stylu Vančurových či Čapkových próz, zjišťuji, že má obava byla v tomto smyslu lichá), a zda bych nebyl odveden daleko od tématu své práce, jímž bylo především pochopení procesu významové výstavby. V souvislosti s tím, co bylo řečeno výše, šlo tedy jen o první krok na zmíněné cestě. Onen druhý krok je však nutnou podmínkou chůze. Ovšem stejně tak i ten první.

Snaha naratologie vplynout do základu celé řady vědních disciplín je tedy, zdá se mi, oprávněná a vyplývá už z v úvodu zmíněných Barthesových slov o nespočtu vyprávění, neměla by však způsobit ztupení ostří pojmového aparátu, který byl vyvinut například v rámci literárněvědné naratologie. Vycházení vstříc jiným oborům by nemělo způsobit rozbřednutí definic, s nimiž naratologie pracuje. Vědomí toho, co je vyprávěním, je stejně tak důležité jako vědomí toho, co vyprávěním není. Nemělo by tedy být vyprávěním vše. Barthes nás zcela oprávněně upozornil na to, že ve vyprávění je toho mnohem více, než jen příběh. Nejenom že tím soustředil naši pozornost na ono *více*, ale vysvětlil tím i tvůrčí princip, na který se rozhodla odvážně spolehnout modernistická literatura. A byla to naratologie, kdo mu umožnil tento postřeh formulovat. Je možné dodat, že ve světě je toho mnohem více než jen vyprávění. A jediná morálka naratologie, která ji může být přidělena a která současně může zdůvodnit její platnost, vyplývá z nutnosti po-

znávat a pojmenovávat procesy, které způsobují, že a jak se z onoho *více* stává vyprávění. Což je neméně důležitá otázka jako ta, jak vyprávění pracuje, aby dosáhlo svého účelu, či jak se vyprávění konstituuje jako estetický objekt, tedy objekt, který – řečeno s pražskými strukturalisty – obrátí pozornost sám k sobě a přestane být pouhým reprezentantem pojmenovaného předmětu a stane se znakem, jenž už není jen poukázkou na skutečnost, nýbrž nabývá vlastní síly a hodnoty.

Aby toho naratologie dosáhla, nezbude jí, než bedlivě zkoumat ustanovení konkrétního vyprávění, musí jít ruku v ruce s analyzovaným textem. Alespoň tak nás to učili pražští strukturalisté při rozboru stylových zvláštností vyprávění, z nichž teprve vyrůstaly formulace stále znovu přezkušovaných teoretických návrhů. A to je závěr mého zčásti přehledového, zčásti programového textu, k němuž se tak či onak mělo směřovat: Dopřejme naratologii její předmět. Tedy vyprávění.

Poznámky:

1 Asi před rokem jsem začal s jedním přítelem a jmenovcem z Psychologického ústavu AV ČR přemýšlet o kolokviu, které by představilo naratologii jako soubor nástrojů, s nimiž pracují různé disciplíny. S touto představou jsem tenkrát seznámil i kolegy z mateřského pracoviště. Rok se s rokem sešel a kolokvium je na světě. Když jsem požádal, abych mohl rovněž v jeho rámci vystoupit, bylo mi řečeno, že jde o kolokvium jen pro zvané a já že jsem pozván nebyl. Nu, co se dá dělat. Přesto se tak nějak cítím zodpovědný za to, že naratologie byla na ÚČL AV ČR systematicky nastolena jako vědní obor. Což mne vede k tomu, abych alespoň touto formou pozdravil své kolegy naratologie a naratologické kolokvium, které se uskuteční 12. 2. 2008 na půdě ÚČL AV ČR..